

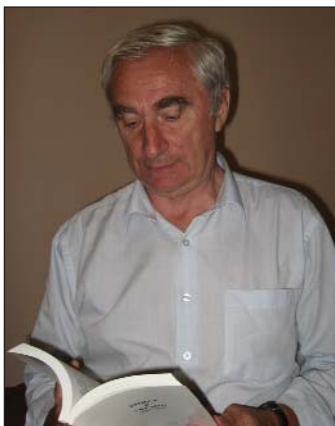

ЦЕРКВА СПАСА НА БЕРЕСТОВОМУ

Тетяна Кулик

головний архітектор Національного
Киево-Печерського
історико-культурного заповідника,
м. Київ

Сергій Петров

пров. наук. співр. Національного
Киево-Печерського історико-
культурного заповідника,
м. Київ

Між Парком вічної Слави і територією Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника всередині оборонних валів старої Печерської фортеці розташована одна з найвидатніших пам'яток історії та культури України, перлина вітчизняної архітектури — *церква Спаса на Берестовому*.

У сиву давнину, коли лише стверджувалося давнє місто на Старокиївській горі, навкруги нього засновувалися села, власниками яких були найродовитіші та найвпливовіші представники київських княжих та боярських родів. За часів княгині *Ольги* таким селом, зокрема, був «Ольмин двір», де за літописом часто перебувала велика княгиня зі своїми онуками — *Ярополком, Олегом та Володимиром*. Одним із таких сіл, на південь від Києва, було і Берестове — заміська резиденція великих київських князів династії *Рюриковичів*. Безжалний час зробив так, що сьогодні ні часу заснування села, ні часу побудови у цій місцевості кам'яного Спаського храму, одного з найдавніших на території сучасного міста, достовірно не встановлено. Відомо лише, що вже 980 р., коли до Києва з Новгороду прибув *Володимир Святославич* [1, 112] тут уже існували двоповерховий дерев'яний князівський палац та ряд інших житлових будівель. Саме князювання св. князя Володимира стало періодом початку

найбільшої політичної могутності Київської Русі, як прийнято висловлюватися, кульмінаційного моменту її історичного розвитку.

Протягом життя Володимир здійснив величезні перетворення в країні, одержав незчисленну кількість перемог та у досить похилому віці поділив державу між синами — таким чином, фактично, власноруч заклавши сім'я розбрату на Русі. Адже ще за життя Володимира власний його син, новгородський удільний князь *Ярослав* відмовився платити батькові данину — 2000 гривень — і навіть вдався проти нього до збройної боротьби. Власне, Володимир помер у Берестовому 15 липня 1015 р. [2], наказавши наводити мости через Дніпро, готуючись до походу проти непокірного сина.

Боротьба за велике київське князівство між його синами стала предтечею майбутніх княжих усобиць, що тривали надалі століттями, підриваючи сили країни. При цьому надалі зросло значення Берестового як резиденції великих київських князів. У 1073 р. літописець повідомляє: «...изиде *Ізяслав из Києва, Святослав же Всеволод вседоста в Києве місяца марта 22-й седоста на столе на Берестовом*» [1, с. 128]. Дослідники відзначають, що «безперервні міжусобні чвари призвели до того, що князі більше жили у заміських дворах, ніж у Старому місті» [3]. В цих умовах набіги половецьких ханів на місто надалі

більше набували форми участі в міжусобній боротьбі за великокняжий престол на боці того чи іншого претендента. Звичайно, при цьому нападали, в першу чергу, на фактично неукріплені села, розкидані навкруги міста. У 1096 р. **“приде Боняк с половци к Києву в неделю от вечера, й повоева около Києва й пожеже на Берестовом двор князя”** [1, с. 231]. Джерела свідчать, що при **Володимирі Мономаху**, запрошеному киянами на київський великокняжий стіл, Берестове на 1113 рік було відновлено і знову почало відігравати звичну роль у політичному житті — саме тут, зокрема, відбулася нарада князя і військової дружини для внесення змін у юридичний звід, відомий як **“Правда Ярославичів”**. Резиденцією київських великих князів Берестове фактично залишалося й надалі до монголо-татарської навали.

При тому значенні Берестового, яке воно набуло в ці роки, природно було те, що у селі вже з середини XI ст. було побудовано християнський храм — важливий засіб ідеологічного впливу цього часу. Ще в Лаврентіївському літописі під 1051 р. повідомляється про існування в Києві за часів **Ярослава Мудрого** церкви Апостолів, в якій, зокрема, починав свою церковно-політичну діяльність перший руський митрополит **Іларіон**: **“...боголюбивий князь великий Ярослав уподобав Берестове і церкву святих апостолів, суцу тут...”** [4]. Ряд дослідників уже радянських часів, зокрема **М. Каргер**, не відкидали можливості того, що церква Апостолів свого часу була палацовим храмом великокняжого села

Берестового ще за часів Володимира. Втім, пізніше вона вже не згадувалася в літописах. Можливо, її замінив монастир Спаса, ігуменом якого був **Герман**, згадки про існування якого у Києві трапляються в літописі під 1072 р. [5]. Вже виходячи з назви монастиря, можна припустити існування в ньому церкви Спаса. Монастир існував і в наступні десятиліття. 1096 р. в розповіді про напад на Київ половецьких орд хана **Боняка**, літописець повідомляв: **“Прийшов вдруге Боняк безбожний, шолудивий, до Києва... і запалили вони села... довкола міста, і повернули на монастирі, і спалили монастир Стефанів (Кловський — авт.) і дерев'яний Германів”** [5, с. 240]. Таким чином, можна зробити висновок, що в цей час споруда Храму в Берестовому була ще дерев'яною.

Кам'яний храм, побудований в Берестовому незабаром (дослідники вважають, що закладання його відбулося відразу після пожежі 1096 р.), безперечно, був видатною спорудою давнього Києва. З використанням значних уцілілих фрагментів його було пізніше зведено церкву Спаса на Берестовому, яка дійшла до наших днів. У дореволюційній історичній літературі церкву Спаса на Берестовому вважали одним із найдавніших храмів Києва і відносили до часів св. князя Володимира. Зокрема, відомий український письменник першої половини XVII ст. ієромонах Києво-Печерської лаври **О. Кальнофойський**, автор відомої книги **“Тератургіма”**, писав: **“Між заходом і північчю (від Печерського монастиря — ред.) прямуємо шляхом**

через кут Спаський, тобто повз церкву Преображення Господня, яку побудував з каміння св. Володимир...” [6]. Цю ж думку поділяли й інші відомі вчені першої половини XIX століття — **М. Берлінський**, **М. Максимович**, **М. Самойлов**... І надалі датування однієї з найоригінальніших давньоруських споруд, що дійшли до наших днів, — соборної церкви Спаського монастиря, у зв'язку з тим, що час її побудови не відзначений у писемних джерелах, залишається предметом дискусії дослідників. Слід відзначити, що перша літописна згадка про монастир, як ми вже відзначали, датована 1072 роком, остання — 1231 роком. У літописах, зокрема, згадано, що саме тут були поховані троє нащадків Володимира Мономаха: донька **Євфимія** (1138), син **Юрій Довгорукий** (1157), засновник Москви, який довгі роки княжив у Ростово-Суздальській землі і після неодноразових збройних спроб 1155 р. став великим князем київським, онук **Гліб Юрійович** (1171). Три кам'яні саркофаги з пограбованими похованнями справді були відкриті археологами 1911, 1989 та 1990 рр. На думку **М.К. Каргера**, у церкві було поховано й дружину Володимира Мономаха [7].

Отже, найпоширеніша, прийнята вже в радянський час гіпотеза щодо датування мурованого храму в Берестовому, пов'язує його заснування з періодом саме київського князіння Володимира Мономаха (1113-1125 рр.). Втім, аналіз технологічних особливостей будівлі вказує на дещо раніший час її побудови — можливо, в останні

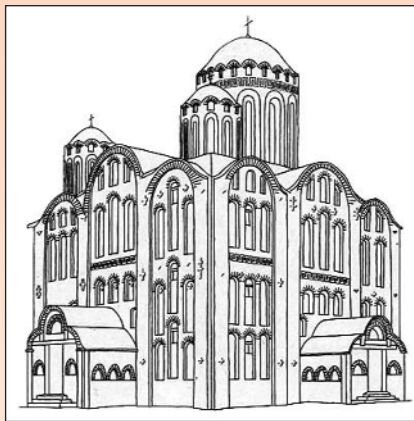

Смерть св. князя Володимира у Берестовому. Мініатюра із Радзивілівського літопису

десятиліття XI ст. Слід відзначити, що на сьогодні від первісного храму зберігся тільки надзвичайно розвинутий нартекс із залишками сходової вежі та хрещальні. Саме вони становлять основу, з якої вже пізніше було відроджено, а фактично побудовано нинішню церкву. Відповідно, в них трапляються особливості, притаманні раннішій давньоруській архітектурі. Стіни, викладені у три шари, сягають товщини 130 см. Лицьова поверхня стін цих найдавніших залишків давньої споруди — нартексу, сходової башти та хрещальні (аркасолія), на відміну від інших будівель кінця XI — початку XII ст., викладена вже винятково з цегли, без використання природного каменю, яким забутовано середину стін, втім ще з використанням т.зв. утопленого ряду. Фасадні (зовнішній та внутрішній) шари, викладені з плінфи, завтовшки 40 мм. Середню частину стіни (“утоплений ряд”) було закладено дрібним природним камінням. Фасади давньої споруди прикрашені викладеними з цегли хрестами, поясом меандру та дуже своєрідною системою декоративних ніш.

На більш ранішній час побудови церкви вказує і склад будівельного розчину, що використовувався при цьому. Адже відомо, що протягом XI ст. склад будівельного розчину в київських будівлях змінювався. Спочатку для його виготовлення використовували спеціальні керамічні додатки, пізніше для цього почали використовувати плінфу — дроблену давньоруську цеглу. Зокрема, виявлено, що, наприклад, при будівництві Успенського собору, яке тривало протягом 1073-1077 рр., використовувалися вже обидва типи будівельних розчинів, у той час, як при зведенні давньої церкви Спаса ще переважає розчин більш раннього типу. Водночас слід звернути увагу на особливе влаштування фундаментів, на що вказував ще Каргер, в яких під рядами повздовжніх дерев'яних лежнів вже не вкладали вертикальні кілки для ущільнювання ґрунту, як це було прийнято на Русі, зокрема у часи Ярослава Мудрого. З іншого боку, слід підкреслити, що зотління лежнів призвело до нерівномірного осідання всієї споруди з усіма негативними наслідками, що його супроводжували.

Існує декілька спроб реконструювати первісний вигляд церкви, виконані серед інших Ю. Асєєвим, В. Харламовим, Г. Штендером та Н. Логвин. За деякими з них склепіння самого храму мало трилопатеку форму. Така система склепіння набула

Церква Спаса на Берестовому.

Зверху донизу: вигляд у XII ст. (реконструкція Ю. Асєєва і В. Варламова); фрагмент плану

А. Кальнофойського, 1638 р.; західний фасад, креслення 1810 р.; вигляд зі сходу (з фортечного валу), фото початку 1910 р.

поширення на Русі з кінця XII ст. і вважається власне давньоруським винаходом. Слід відзначити, що фундаменти давньої церкви, відкриті внаслідок археологічних розкопок, територіально виходять далеко за межі сучасної будівлі. Дослідники стверджують, що розплановані габарити собору повторювали “розміри Софійського собору і навіть деякі розміри собору Києво-Печерської лаври” [8]. Аналіз архітектурних особливостей залишків давньої церкви дозволяє зробити висновок, що основний обсяг споруди мав вигляд триапсидного храму з центральною банею на шести стовпах. З заходу до нього прилягав нартекс, у бічні ділянки якого були вкомпоновані північний боковий вівтар з трьома апсидками та аркасолієм, і сходовою вежою (сходи виламани у XVII ст.). Перед кожним із трьох входів до храму були збудовані невеликі притвори. Храм було розписано фресками, відкритими у 1980-х рр. при вивченні пам'ятки.

Значною складністю є реконструкція другого поверху храму, який не дійшов до нашого часу. Основою для цього є залишки баньового склепіння південно-західного кута обсягу церкви, що збереглися на східній стіні нартекса. Над ними розташовувалися три бані — центральна, та дві бокові — над хрещальницею та сходовою вежею. Хори, на думку переважної кількості дослідників, мали П-подібну форму і містилися безпосередньо над нартексом та кутовими чарунками церкви. Особливо мали вражати сучасників висотні параметри храму, адже встановлено, що хори розташовувалися на незвичайній для київських споруд висоті — понад 10 м, висота ж фасаду церкви сягала 20 м. Вихід на хори мали забезпечувати гвинтові сходи, які містилися в південному приділі, який зовні мав прямокутну форму, а всередині мав вигляд круглої башти, в центрі якої розташовувався масивний стовп, від якого до наших днів дійшов лише фундамент. Навкруги нього були закріплені гвинтоподібні сходи, від яких на стіні під штукатуркою залишилися врізані штраби. У північній частині нартекса розташовувався аркасолій, що займав майже всю північну стіну. В її нижній частині містилися ніші, над ними — вікна. Храм був повністю розписаний фресками на сюжети з християнської тематики, частина яких в автентичному вигляді збереглася до наших днів.

Дослідники вважають, що однією з наясказовіших особливостей давньої церкви Спаса є залишки приєднання стін та склепіння притвору до західного

фасаду. Стіни притвору приєднувалися до склепінь, але розпочиналися вони лише на рівні близько півтора метра від фундаментів і досі не встановлено достовірно, чи розпочиналися вони з фундаментів без перев'язі зі стіною західного фасаду, чи, можливо, спиралися на колони, як це було розповсюджено у візантійській та романській архітектурі на початку XII ст.

Ще однією особливістю будівельної техніки церкви Спаса на Берестовому давньоруського часу є широке застосування дерев'яних склепінь із дубових брусів для дверних та віконних отворів, частина яких збереглася до наших днів. Звичайно, викликає велику цікавість питання консервації деревини в стінах церкви з кінця XI ст до наших днів. Тут є багато запитань, відповіді на які зможуть надати лише додаткові дослідження.

Подальша історія храму протягом століть, на жаль, відома недостатньо. Звичайно, його не обминула доля й інших київських будівель, — мабуть церкву неодноразово грабували під час княжих міжусобиць XII - першої половини XIII ст., вона була частково зруйнована в роки монголо-татарської навали тощо. Слід також брати до уваги, що храм розташований на зсувонебезпечній ділянці, на самому гребені схилу до Дніпра, що не могло не впливати на стан його конструктивних елементів. Дослідники припускають, що храм відновлювали у 50-х рр. XIII ст., надалі протягом XIV ст. ремонтували православні князі Великого князівства Литовсько-руського, знову руйнували та пограбовували при набігах на Київ кримських татар — *Едигея* (1416), *Менглі-Гірея* (1462), надалі знову відновлювали протягом століть.

За церкву Спаса, як і за інші значні київські храми, йшла боротьба між католиками, уніатами і православними в період польсько-литовського панування в Україні. У 1543 році її згадували польські королівські ревізори при описі міст південно-західної Русі. На жаль, джерела не містять опису стану храму в цей період. Відомо, що врешті-решт уніатський митрополит *В. Рутський* поступився нею *Петру Могили*, тоді ще печерському митрополиту в обмін на лаврські маєтки на Софійській горі. Втім, на цей час давня церква Спаса була собою, фактично, руїнами. “Ледве стіни її встояли, руїни вкрили землю”, повідомляють джерела. У цьому можна зокрема пересвідчитися з плану Печерська 1638 р., доданого до відомої книги ієромонаха А. Кальнофойського “Тератургіма”. Слід підкреслити, що навіть визначення церкви Спаса на плані А. Кальнофойського дослідниками кінця XIX ст. зайняло певний час, спочатку зокрема вважали, що ця споруда, *“побудована в напівготич-*

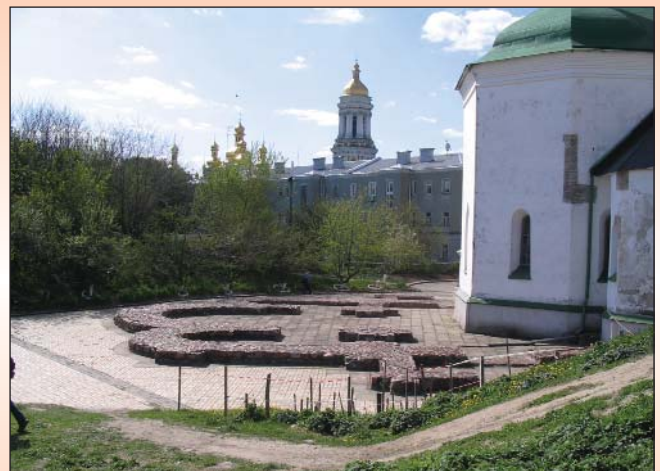
ному стилі, із зубчатими вгорі стінами... повинна бути тим замським палацом князів Олельковичів, який був зруйнований 1482 р. Менглі-Гіреєм і потім занедбаний...” [9].

Висловлювали думку, що ця будівля, перетворена в домову церкву 1518 р., поступово руйнувалася, камінь з неї розбирали мешканці для власних потреб і саме з залишків її було складено за деякими відомостями каплиця, а за деякими — стовп (слуп) з іконою св. Миколая на місці, де пізніше побудовано Військово-Микільський собор [10]. І лише пізніше дослідники довели, що на гравюрі зображено саме церкву Спаса на Берестовому такою, якою вона залишалася на початку XVII ст.

Як ми вже згадували, відбудова церкви Спаса в цей період пов'язана з іменем *Петра Могили*, який, ставши київським митрополитом, 1 листопада 1633 р. зумів одержати у короля Речі Посполитої *Владислава IV Вази* офіційний дозвіл на відновлення в Києві деяких православних церков. Для проведення цього Петро Могила запросив відомого італійського архітектора і художника *Октавіано Манчіні*. Разом із Софійським собором, Десятинною церквою св. Богородиці та рядом інших в місті відновлено й церкву Спаса на Берестовому. Це був час, коли в будівництві культових споруд в Україні відбувалися глибокі зміни, пов'язані насамперед з утвердженням нових гуманістичних принципів ренесансу. Перехід від давньоруської архітектури через готику і ренесанс до барокко характерний і для церков, відбудованих у Києві за часів Петра Могили. До речі, вже тоді особливий інтерес викликали пам'ятки Києва, пов'язані з іменем великого князя Володимира, а в ті часи, як ми вже знадували, цей зв'язок із церквою Спаса на Берестовому сумнівів не викликав. Реставрація Петра Могили, яка, як вважають, відбулася між 1640 і 1642 рр., надала залишкам стародавньої церкви нового вигляду. Храму було надано інші розміри, зокрема було відновлено олтарну частину. Над залишками давньоруської споруди, що збереглися, зроблено дерев'яний дах, який увінчали три бані. Храм набув архітектурного вигляду, характерного для будівель в Україні початку XVII ст.

У червні 1644 р. церкву Спаса на Берестовому заново розписали грецькі майстри олійними фарбами. Про це свідчать написи на окремих речах, що збереглися в ризниці церкви, як і написи в техніці фрески грецькою і слов'янською мовами на стінах. Про це, зокрема, розповідає й ктиторський портрет Петра Могили на одній із живописних композицій у середній частині храму, понад аркою, що веде до олтаря. На ній зображено відбудовану трибальнову церкву Спаса, яку митрополит підносить Христу.

Зразок давньої кладки церкви Спаса на Берестові. Південний фасад. Позначення фундаментів зруйнованої частини церкви Спаса XII-XIII ст.

Церква Спаса на Берестовому. Фреска “Чудесна ловля риби”. XII ст.

Події в Україні 1648-1654 рр. наклали певний відбиток на стан міста, мабуть і церква Спаса постраждала зокрема 1651 року під час захоплення Києва військами великого гетьмана литовського **Я. Радзивілла**. І хоч не залишилося свідчень про стан церкви цього часу, втім на т. зв. плані Києва **І. Ушакова** (1695) розташована посеред невеликої слободи на Печерську однокупольна церква, вкрита двохсильним дахом, вважається незначною спорудою. Втім, у літературі зустрічається думка, що автор плану, зображуючи церкву зі сходу, поєднав всі її три куполи, розташовані вздовж осі схід-захід, в одну. При цьому частина церкви зображена кам'яною, а частина — дерев'яною. Можливо це було наслідком руйнувань, завданих споруді 1651 р., можливо, що під час складання плану церкву ремонтували й зображали у будівельному риштуванні.

На початку XVIII ст. при спорудженні навколо Лаври Києво-Печерської фортеці церква Спаса територіально увійшла до її меж — із північно-східного та східного боків церкви було насипано земляний вал Спаського бастиону, який закрити давньоруські фундаменти східної частини первинного храму. Вже в середині XVIII ст. храм стає п'ятикупольним. Вперше на саме таке його зображення натрапляємо на кресленні невідомого автора, датованого 1783 р., що має назву “Перспект Києво-Печерської фортеці й частини форштату з Московського боку”. В цей період і надалі церква функціонує як парафіяльна, втім закрити від сторонніх очей фортечним валом, її не надто активно відвідували парафіяни. У 1812 році до храму було прибудовано дзвіницю у стилі ампір.

Надалі наявність земляного оборонного валу безпосередньо біля храму мала негативний вплив на збереження настінних розписів вже безпосередньо в церкві. Тому ще 1838 р. перед церковною та військовою адміністрацією постало питання про зриття частини валу, що прилягав до церкви. На жаль, ці роботи з фінансових причин здійснено не було.

Відкриття у 60-х рр. XIX ст., а також і згодом — у 30-70-х рр. XX ст. у храмі давньоруських фресок XII ст. знову привернуло величезну увагу до цієї видавної пам'ятки вітчизняної культури. Слід відзначити, що живопис церкви має величезну культурну й історичну цінність. За характером живопису розписи церкви Спаса на Берестовому різняться від фресок інших давніх київських храмів, де зокрема більше помітна традиційність колориту. Стінопис церкви Спаса стриманіший за колоритом й реалістичніший за малюнком і композицією. Відмінною особливістю розписів є домішка до водяних фарб товченої смальти, що й тепер надає кольорам відблиску, що не тьмяніє.

На жаль уціліли не всі фрескові розписи давньої церкви. У свій час залишки розписів XII ст. були покриті штукатуркою та побілені, а фрески XVII ст. неодноразово “поновлювалися” олійними фарбами. І на сьогодні давні розписи ще далеко не повністю відкриті від пізніших нашарувань, що значно ускладнює їхнє дослідження. Зокрема зондажне дослідження усього нартекса показало, що стародавні розписи христологічного циклу збереглися майже на всіх його стінах, але визначення їхніх сюжетів потребує подальшої праці [11].

Реставраційні роботи продовжували у XX ст., зокрема 1970 року на західній стіні нартекса, під розписами XVII ст. було виявлено фрески часів побудови церкви. Було прийняте рішення зняти частину олійного живопису XVII ст., законсервувати його на спеціальних підрамниках та розмістити у притворі церкви.

Реставраторами було розчищено велику композицію “Чудесна ловля риби”, слід відзначити, не зовсім типову як за манерою та композицією, так і за розміщенням на західній стіні нартексу, над входом до церкви. За змістом це відомий євангельський сюжет. Озером пливе човен. Синіє небо. Сіті з виловленою рибою тягнуть четверо юнаків. Поява Христа у велично-урочистій позі зовсім несподівана для них, один з них навіть схилився до борту човна. Дослідники неодноразово звертали увагу на надзвичайно реалістичний характер фресок, їм навіть важко знайти аналогії в інших розписах київських церков XI-XII ст. Стародавній художник, ілюструючи євангельську оповідь, вніс своє власне розуміння в зображуване, роблячи власне мистецтво більш доступним і людям. Крім цієї фрески у верхньому ярусі реставраторами було розчищено невеликий фрагмент іншої фрески — лик Ісуса Христа. Під хорами, на стіні, зверненій у бік центрального простору церкви, підкреслюючи особливе значення всієї цієї зони, розміщувалися фігури ангелів зі сферою, з яких частково зберіглося північне зображення. Звичайно, в науковців є достатньо припущень щодо живопису, який прикрашав церкву у домонгольські часи. Правильність чи хибність цих поглядів мають довести

майбутні дослідження. На фасадах храму виявлено також декілька графіті XII-XVII ст. У хрещальні й вежі стародавні розписи не збереглися.

Величезну художню й наукову цінність мають також олійні розписи церкви XVII століття. Митрополит Петро Могила, під керівництвом якого, власне, й відбувалися відбудовчі роботи в церкві в цей період, прагнув використати для цього найкращі надбання європейського мистецтва свого часу. Щоб запобігти впливу католицького мистецтва на розписи православної церкви й водночас уникнути недостатньої, на його думку, канонічності місцевих іконописців, він для праці у відбудованій церкві Спаса на Берестовому запросив живописців з Афону, які високою майстерністю зміцнили поєднання художніх стилів — візантійського, ренесансного західноєвропейського й місцевого національного [3, с. 94]. Водночас володіючи знаннями й досвідом у новому візантійському мистецтві, художники, яких запросив Петро Могила напередодні подій в Україні 1648-1654 рр., висловили в розписах своє співчуття українському народу, з особливим натхненням створюючи сюжети зі стражданнями Ісуса Христа, образи вольових пророків, небесних та земних воїнів, які мали закликати людей до мужності, стійкості та боротьби проти гнобителів. Можна навіть сказати, що розписи церкви Спаса не були суто релігійними у своєму спрямуванні. Вони були певним відгуком на громадське життя в Україні в першій половині XVII ст. Водночас наповнення зображень побутовими деталями в сюжетних сценах нагадувало реальні картини тогочасного життя.

Слід відзначити, що завдання художників, які розписували церкви,

значно ускладнювалися архітектурою інтер'єрів. Доводилося враховувати кривизну апсид, ввігнутість склепін із переходом до стін, арки, освітленість вузьких вікон тощо. Щоб уникнути спотворення зображень у цих умовах художники часто перевіряли пропорції зображень на живій натурі, завдяки чому в розписах помітні риси реалізму, взагалі не властиві традиційній іконографії. Разом з тим, вони користувалися прийомами, які виробилися протягом багатьох століть практики.

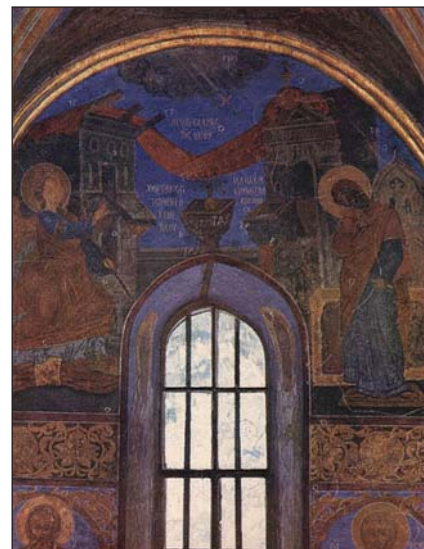
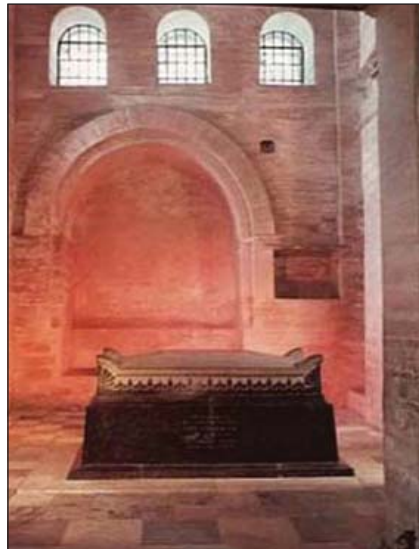
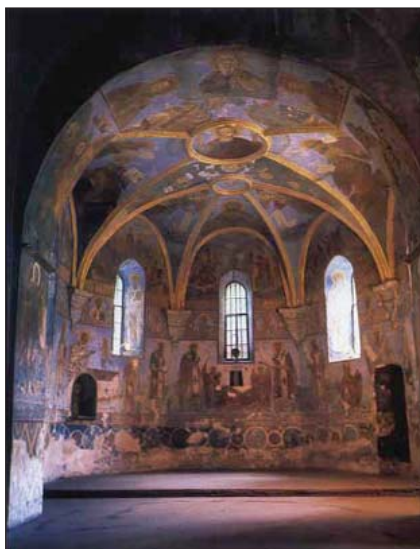
Звичайно неможливо в короткій статті розкрити глибину задуму розписів церкви. Зміст розписів частково розкривається у меморіальному написі грецькою мовою при вході. Тут сказано, що церква розписана перстами греків на славу божу, яку здобув Спаситель, прийнявши страждання на землі. Відповідно над дверима, що ведуть з притвору в нартекс, на стародавній стіні у техніці фрескового живопису зображено Спаса (Преображення Господне) за стародавньою іконографічною схемою. З правого боку дверей зображено Спасителя на троні, з лівого — Богоматір. Образ Господа подано в урочистій позі на розкішному троні, за яким у зменшеному масштабі зображено двох ангелів-хранителів. Урочисто-величавим є й образ одягненої у блакитну туніку і пурпурний омофор Богоматері, яка обома руками тримає маленького Ісуса. Обидва зображення подано у ледве вловимому русі, який, до речі, відрізняє твір справжнього художника від виробу ремісника.

Головним композиційним вузлом усієї архітектури церкви є середня нава церкви, збудована в XVII ст., зі східною апсидою і конхою, де міститься вівтар. І хоч у цьому інтер'єрі нема тради-

ційних елементів — бані, барабана й парусів, все ж таки склепіння з розпалубками було розроблено і побудовано так, що на ньому вільно розмішувалися практично всі, прийняті за традиційною православною схемою, зображення. Насамперед це поясняє зображення Ісуса Христа, вчителя і проповідника, який благословляє людей, акцентоване золотим колом у центрі склепіння. Під впливом гуманістичних ідей Відродження образ грізного Пантократора-Вседержителя, виписаний в церкві Спаса, став добрим і всепрощаючим. Водночас це образ захисника справедливості, в якому вбачали свій ідеал православні. Там, де повинні були б бути паруси намальовані чотири євангелісти: *Матфей, Марк, Лука та Іоанн* із розкритими книгами, в які вони записують свої благовісті. Поміж євангелістів в трикутних секторах з півдня і півночі зображено дві групи апостолів: *Іуда, брат Іаков, Павло, Алфей, Іаков, Іоанн та Петро*.

Образ Спасителя композиційно панує над іншими зображеннями. На схід від нього зображено Духа святого, поруч з яким в окремих секторах зображено Богоматір, яка молиться з піднятими руками, на лоні якої у колі зображено Ісуса-дитину, що обома руками благословляє людей, а також архангелів Гавріїла й Михайла. Під склепінням містяться п'ять фресок на знаменні для православної церкви євангельські сюжети: "Благовіщення", "Різдво Христове", "Стрітіння", "Вознесіння" й "Зішестя Святого Духа". У нижньому регістрі та на відкосах вікон — образи святих і отців церкви *Іоанна Златоуста, Григорія Богослова, Василя Великого* та ін.

І в інших образах, втілених у живопису церкви відбито захист не лише небесної, але й земної справедливості.

Церква Спаса на Берестовому. Інтер'єр вівтара; боковий вівтар із символічним надгробком Юрія Довгорукого; фреска "Благовіщення", 1643 р.

Церква Спаса на Берестовому. (1) Фреска “Архангел Гавриїл”, 1643 р.; (2) Фреска “Богородиця” в притворі храму, 1643 р.; (3) Фреска “Спаситель на троні” в притворі храму, 1643 р.; (4) Композиція “Пилат умиває руки”; (5) Фреска “Святителі й Отці церкви”, 1643 р.; (6) Фреска “Архангели”, 1643 р.

Це і старозавітний цар Мельхиседек, який допоміг Аврааму в боротьбі з воєводами за ханаанську землю, що мало пряму аналогію з тогочасною боротьбою українського народу за свою незалежність, це й архистратиг Михаїл — непримиренний захисник справедливості, грізна караюча сила, який від часів Київської Русі користувався надзвичайною шаною в Україні, вважався покровителем Києва і його зображення у вигляді молодого, озброєного мечем воїна розмішувалося на Київській міській ратуші.

Другим ідейним вузлом розписів церкви є “Деїсус”, тобто моління, в найвищій частині склепіння нартекса. По центру склепіння зображено Христа-Вседержителя — Пантократора. Богоматір та Іоанн Предтеча як заступники роду людського благають Христа, щоб він змилювався і прости їм гріхи. Богоматір з тривогою дивиться на папафіян і молить Бога — сина свого, щоб він був милостивим до людей. Простір склепіння, що символізує

лізує небо, заповнюють зображення дев'яти чинів небесних сил, декоративно виписаних і об'єднаних по три чини в групі. Обабіч склепіння зображені небесні сили: ангели, херувими, серафими тощо. У бокових люнетах, що замикають склепіння, подано групи небесних воїнів, очолюваних архангелами Михаїлом і Гавриїлом.

Над центральною аркою, що з'єднує нартекс зі східною навою на чільному місті вміщено велику композицію “Дар Петра Могили”, на якій зображено Спасителя, якому Петро Могила підносить у дар відбудовану ним церкву Спаса. Над нею подано сцени т. зв. страстного циклу, в якому утверджено ідею жертвовності заради народу, яку сучасники вбачали в муках Христа заради людства. Сцени “Воскресіння Лазаря”, “Таємна вечеря”, “Відречення від Христа”, “Пилат умиває руки”, “Коронування Ісуса Христа терновим вінцем” та інші вражають своєю реалістичністю та багатством творчої вигадки.

На відкосах вхідного отвору і в нижньому регістрі західної стіни нартекса зображено ченців Києво-Печерського монастиря, причислених 1643 року. Петром Могилою до лику святих — засновники монастиря *Антоній і Феодосій, Нестор-Літописець, Микола Святоша* та ін.

Звісно, ми у своїй розповіді мали змогу лише коротко торкнутися живопису церкви, на якому виховувалися покоління й покоління віруючих.

Розписи церкви, виконані у XVII столітті, неодноразово поновлювалися. Реставраційні роботи проводилися 1809, 1810, 1830 роках. Фрески були значно пошкоджені під час реставраційних робіт у другій половині XIX ст. У 1906-1914 рр. чергова реставрація живопису церкви під керівництвом відомого фахівця *П. Покришкіна* була проведена московськими художниками *Михайлом* та *Григорієм Чирковими*. У 1835 р. *П. Юкіним* було розчищено значну площу фресок XVII століття, зокрема композицію “Дар

Петра Могили”, а також окремі зображення “Архангел Гавриїл”, “Архангел Михаїл”, “Меркурій” тощо.

Протягом століть церква зазнала істотних змін. З однокупольної церкви, якою вона була в давньокиївський час, вона поступово перетворилася на храм, увінчаний п'ятьма банями, маківками й хрестами. До нашого часу не дійшов іконостас (у 60-х рр. XIX ст. т. зв. ковнірівський іконостас, встановлений у XVIII ст. було замінено на новий). На початку XIX ст. за проектом архітектора **А. Меленського** до церкви було прибудовано дзвіницю у стилі ампір.

На жаль, храм значно постраждав у роки Великої Вітчизняної війни.

Наукові дослідження та ремонтно-реставраційні роботи проводили в 1947, 1970, 1989-1990 рр., у 1991 році було зрізано земляний вал, який впливав на стан вологи конструкцій та живопису церкви.

В 2001 р. на кошти КМДА та гранту фонду **Дж. Поля Гетті** було розпочато комплексні наукові дослідження з консервації та реставрації храму.

На сьогоднішній день інститут УкрНДІпроектреставрація розробляє науково-проектну документацію на реставрацію церкви, яка наразі перебуває в стані консервації і доступ до неї тимчасово закритий.

Такою є, у короткому викладі, історія церкви Спаса на Берестовому — однієї з найдавніших пам'яток вітчизняного будівництва.

На жаль, втрати з часом для пам'яток архітектури неминучі й дуже часто незворотні. То ж побажаємо успіху вченим та реставраторам, і ми певні, що мине не так вже й багато часу, і ми з вами знову побачимо цю перлину давньоруської архітектури у стані, якого вона гідна, адже не так уже й багато таких пам'яток у всьому світі дійшло до нашого часу.

Зберегти Церкву Спаса на Берестовому для нащадків — наше спільне завдання.

Церква Спаса на Берестовому. Фреска “Ісус Христос, вчитель і проповідник, який благословляє людей”; Стінопис на склепіннях вівтаря, 1643 р.

Література

1. ПСРЛ. — Т. 1. — СПб., 1848.
2. Сборник материалов для исторической топографии Киева. — К., 1874. — I. — С. 7.
3. **Брусикина Г., Кочубинська Т.** Церква Спаса на Берестовому. — К., 2007.
4. Лаврентиевская летопись. — СПб., 1871. — С. 109.
5. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI - начало XII века. — М., 1978.
6. **Кальнофойский А.** Тераургіма, або чуда (Київ, 1638 року) (пер. В. Шевчука) // Хроніка 2000. — К., 1997. — С. 40.
7. **Каргер М. К.** Древний Киев. — Т. 2. — М., 1961. — С. 377-378.
8. **Комеч А. И.** Церковь Спаса на Берестове в Киеве // Русь Киевская - Русь Московская : Сб. статей. — М., 2003. — С. 89.
9. Быль и легенды о могиле Аскольда. — К., 1897. — С. 8.
10. **Петров Н. И.** Киев, его святыни и памятники. — СПб., 1896. — С. 164 - 166.
11. **Пантелеева Е. В. Литвиненко Я. В.** К вопросу о программе живописи в своде нартекса церкви Спаса на Берестове. Гипотезы и реалии // Русь Киевская - Русь Московская. — М., 2003. — С. 109.